

УДК 911.3

Канська В.В.

Конструктивно-географічний аналіз антропогенних історико-археологічних заповідних об'єктів Поділля

Розглянуто основні антропогенні історико-археологічні заповідні об'єкти Поділля, дано характеристику найбільш цінним із них, обгрунтовано передумови їх охорони і використання у проектуванні єдиної екологічної мережі України. Ключові слова: антропогенний заповідний об'єкт, історико-археологічна група, промисловий комплекс, культова споруда.

Канская В.В. Антропогенные историко-археологические заповедные объекты Подолья. В статье детально рассмотрены основные антропогенные историко-археологические заповедные объекты Подолья, дана характеристика наиболее ценным из них, обоснованно предпосылки их охраны и использования в проектировании единственной экологической сети Украины. Ключевые слова: антропогенный заповедный объект, историко-археологическая группа, промышленный комплекс, культовое сооружение.

Kanska V. Anthropogenic historical and archaeological protected objects of Podillya. In the article the basic anthropogenic historical and archaeological objects of Podillya are considered in detail, description of most valuable from them is given there and pre-conditions of their guard and use in planning of the unique ecological network of Ukraine are grounded too. **Key words:** anthropogenic object, historical and archaeological group, industrial complex, cult building.

Постановка проблеми. Значення антропогенних заповідних об'єктів (АЗО) все більше зростає у вирішенні екологічних, економічних і соціальних проблем Поділля як одного із найцікавіших регіонів України. Вони займають значну частку у загальному об'ємі природно-заповідного фонду як місцевого, так і загальнодержавного значення. Завдяки широкому розповсюдженню антропогенних ландшафтів, їх кількість і площі в майбутньому помітно зростатимуть, що не лише призведе до змін у структурі природно-заповідного фонду, а й оптимізації туризму на території Поділля. Історико-археологічні складають одну із найбільш чисельних груп антропогенних заповідних об'єктів, які уже зараз мають значну наукову, естетичну, пізнавальну, виховну і навіть практичну цінність, чим і викликана актуальність їх виділення і ґрунтового дослідження.

Аналіз наявних досліджень і публікацій доводить, що не одне покоління дослідників піднімало питання про заповідання та реконструкцію найзначніших культових споруд: цікаві відомості зустрічаємо у працях Денисика Г.І. [3, 4, 6], Баженова Л.В. [1], Корінного В.І. [5], та інших; наголошують на цінність об'єктів індустріальної спадщини, які потребують заповідання, Ю.Г. Тютюнник [7],

В.А. Углов [8], М.Г. Демчишин, О.М. Беспалова, О.М. Анацький, Т.В. Кріль [2].

Постановка завдання. Обґрунтувати передумови охорони антропогенних історико-археологічних заповідних об'єктів Поділля з метою їх подальшого використання у проектуванні єдиної заповідної мережі Поділля.

Виклад основного матеріалу. Історико-археологічну групу антропогенних заповідних об'єктів (АЗО) представляють в основному ландшафтно-інженерні та ландшафтно-техногенні системи:

- 1) стародавні відреставровані промислові комплекси:
 - цінні індустріальні об'єкти (старовинні заводи, фабрики, винокурні, гуральні), які діють в музейному режимі;
- 2) показово-дослідні системи:
 - тепличні, зрошувальні системи;
 - транспортні шляхи;
- 3) тафальні об'єкти:
 - стародавні кладовища;
 - окремі кургани (могили).
- 4) культові споруди із земельними наділами:
 - унікальні церкви, монастирі, собори, костьоли;
 - скельні храми;
 - мечеті, синагоги, молитовні будинки.

Основним при виділенні і подальшому дослідженні таких АЗО є чинник промислового освоєння і розвитку регіону.

С кілька підходів до виділення і класифікації значимих індустріальних об'єктів. Приміром у працях Ю.Г. Тютюнника [7] зустрічаються такі найбільш поширені групи: 1) пам'ятки науки і техніки; 2) пам'ятки промислової архітектури; 3) пам'ятки транспортної архітектури; 4) пам'ятки агропромислового комплексу; 5) пам'ятки містобудування; 6) гірничопромислові ландшафти; 7) антропогенно-аквальні ландшафти; 8) об'єкти сучасної промислової та квазі-промислової архітектури; 9) об'єкти індустріального дизайну; 10) об'єкти меморіального будівництва; 11) індустріальні об'єкти, залучені в сферу молодіжних та протестових субкультур.

Для деяких із них (наприклад, 1-5) можливе заповідання не лише на місцевому рівні, а й на загально державному, для останніх в переліку груп таких заходів навіть не розробляється, хоча і ті і другі є унікальними.

Такий перелік більш притаманний для потужних індустріальних вузлів (Донбас, Придніпров'я, Прикарпаття). Цінні індустріальні об'єкти Поділля в цьому відношенні дещо генералізовані.

За Г.І. Денисиком [3] вони включають в себе такі об'єкти: відреставровані перші та оригінальні діючі гідроелектростанції; старі фабрики і заводи, що працюють на енергії води; водяні млини-музеї (діючі); стародавні центри “крем'яної” індустрії і металургії, працюючі в “музейному” режимі; гути (стародавнє виробництво скла); поташні буди (стародавнє виробництво поташу); музеї-майстерні керамічних виробів; гуральні (заводи спирту) та пивоварні; діючі музеї-майстерні кам'яного зодчества; показово-дослідні (польдерні, осушувальні, зрошувальні, тепличні) системи; оригінальні старовинні транспортні магістралі.

Ми зовсім не маємо на увазі заповідання абсолютно усіх промислових підприємств, що функціонували на території Поділля. Зрозуміло, що деякі з них будуть реорганізовуватись, перебудовуватись та далі функціонуватимуть на благо

промисловості держави. Доцільно визначити із усього переліку найбільш цікаві та унікальні, які увібрали б характерні особливості собі подібних об'єктів. Вони доволі часто стають своєрідними символами не лише великих промислових центрів і провінційних містечок, а й окремих регіонів.

Таких об'єктів на Поділлі є чимало. Це пояснюється раннім заселенням території, пов'язаним із сприятливими кліматичними умовами для ведення сільського господарства, наявністю деяких видів корисних копалин, що обумовлювало будівництво різного роду промислових підприємств, унікальними ландшафтами, які стали об'єктами туристичного комплексу тощо. Наведемо нижче приклади кількох із них.

Серед промислових підприємств міста Вінниці найзначнішими були три:

- завод з очистки бурякового насіння (сучасний насінневий завод), заснований у 1899 р. німецьким акціонерним товариством “Раббетге і Гізекке”, мав найсучаснішу на той час технологію;
- Вінницький суперфосфатний завод було побудовано у 1912 р. німецькими фахівцями, але на кошти місцевого акціонерного товариства. Це було одне з найперших подібних підприємств у царській Росії;
- машинобудівний завод Львовича (сучасний завод тракторних агрегатів), споруджений у 1880р., який виготовляв машини для цукрових та винокурних заводів, ливарні вироби з чавуну та міді, соломорізки, кінські приводи, устаткування для млинів та інші сільськогосподарські машини.

Особливе місце в переліку ландшафтно-інженерних систем належить водяним млинам, яких на Поділлі було багато (цьому, звичайно, посприяли потужні водні ресурси). Будувались вони безпосередньо на річках або відвідних каналах. Біля млина розташовувалась невелика водойма з греблею або гаткою, осаджена вербами, тополями, калиною. Такі оригінальні ландшафтно-інженерні системи не лише регулювали воду й підтримували їх своєрідний режим, але й були окрасою села [4]. Найкраще збереглися такі: млини на річці Горинь (с. Двірець), млин на річці Мукша у с. Привороття Друге, побудований у готичному стилі. Зараз це переважно покинуті споруди, захаращені рудеральною рослинністю. Щоправда, млин в с. Сокілець (Бучацький р-н, Тернопільська область) недіючий, але в робочому стані. Він стоїть на «рукаві» Стрипи. У 2004 і 2005 рр. канал млина був прочищений, старе колесо відремонтоване (все завдяки місцевим підприємцям). Цей перелік доповнюють руїни «водяного» млина неподалік села Северинівна (Жмеринський район Вінницької області), зведеного у другій половині XIX ст. Це масивна триповерхова споруда, складена з природного каменю з кованими розтяжками, вікна та двері якого обрамлені вузькою червоною цеглою. Їх разом із прилеглими ділянками й водоймами, необхідно взяти під охорону й створити діючі музеї хліба, музеї історії водогосподарських споруд на малих річках тощо.

Крім млинів, на деяких річках Поділля цікавими об'єктами для охорони в майбутньому є діючі малі гідроелектростанції. Прикладами таких є Сабарівська ГЕС на річці Південний Буг в околицях Вінниці та Ладжинська ГЕС – найпотужніша сільська гідроелектростанція в Україні. Дві її турбіни виробляють сім з половиною тисяч кіловат електроенергії. Офіційна статистика свідчить: в 1913 році на Поділлі (в межах теперішньої Вінницької області) було лише чотири електростанції потужністю на 500 кіловат. На основі заповідання гідроелектростанцій можливе відновлення папірень, що використовували енергію води. Сюди

відносимо і оригінальні кам'яні споруди – гатки, дамби, стінки, що регулюють воду в річках, оберігають зразки «епохи меліорації» тощо.

Чільне місце в переліку ландшафтно-інженерних систем посідають гуральні та пивоварні заводи, яких упродовж XIX століття лише в Проскуріві (зараз Хмельницький) то збільшувалася, то зменшувалася. Загалом в Подільській губернії в 1905 році працювало 22 пивзаводи. З кожним роком завод Кляве все більше розбудовувався і нарощував потужності. Основними сортами пива були “Баварське” та фірмове “Кляве”. До наших днів збереглися майже всі споруди старого заводу.

Яскравим прикладом унікальних заводів, безперечно, є Кам'янець-Подільський цементний завод – велетень цементної промисловості Європи. Він до цього часу вражає не лише своєю архітектурою, а й міцністю та довговічністю споруд. Перелік старовинних заводів доповнюють інші унікальні об'єкти: Сатанівський (Хмельницька область), Шпиківський, Ситківський, Турбівський (Вінницька область) цукрові заводи, Браїлівський соко-морсовий завод (околиці Вінниці), склоробний та каоліновий заводи в Турбові (Липовецький район Вінницької області), поташні буди (с. Поташна околиці Вінниці), залізобудівні рудні (с. Стадниця Вінницький район), покинуті цегельні заводи у селах, які можна було б відновити як оригінальні як оригінальні музеї за зразками Польщі та Чехії.

Такі пам'ятки індустріальної культури, крім основних актуальних або ретроспективних функцій, пов'язаних із промисловим виробництвом, мають і чітко виражене естетичне (історико- або художньо-архітектурне) функціональне навантаження. Вони найчастіше зустрічаються в селитебно-промислових та селитебних ландшафтах, менше в дорожніх та гірничопромислових. Через кілька десятиріч вони стануть такими ж реліктовими ландшафтними комплексами, як споруди середньовічних цехів або заводів у країнах Західної Європи.

На жаль, унікальних транспортних шляхів майже не залишилось. Причиною є інтенсивне будівництво та реставрація автомобільних магістралей, залізниць та прокладання трубопроводів. Цікавим у цьому відношенні є окремі ділянки старих ґрунтових (села Гушинці, Пеньківка, Балки), вимощених каменем (села Прибузьке, Лаврівка, Якушинці) та сучасних, але покинутих (м. Вороновиця, північна околиця) ділянок доріг тощо.

Для увіковічення транспортних засобів будують пам'ятники, спеціальні площадки, парки й полігони. Де виставляються різні типи автомобілів, створюють музеї історії автомобілів і заводів, що їх випускають, детально вивчені біографії конструкторів тощо. На таку ж саму увагу заслуговують і дороги.

Історико-археологічну групу антропогенних заповідних об'єктів доповнюють тафальні об'єкти, представлені старовинними кладовищами та окремими курганами (могилами). Під ними розуміють природну чи частково змінену людиною геосистему, що виконує духовну функцію, пов'язану, у першу чергу, з релігійними і духовними запитами людини. Нерідко вони є предметом паломництва. Часто причиною сакралізації ландшафту стає його унікальність через пейзажні чи лікувальні особливості: незвичайні обриси скель, гір чи пагорбів, вікове дерево, джерело із цілющою водою, печери, карстові провали тощо. Тобто сакралізація залежить від естетичних чи інших властивостей ландшафту, цінних для певного суспільства.

У процесі освоєння території Поділля для створення цвинтарів чи інших видів поховань обирались мальовничі місця, які символізували затишок і спокій.

Та в процесі господарської діяльності вони руйнувались, на їх місці споруджувались інші комплекси тощо. Проте, деякі з них збереглись і до наших днів. Типовим прикладом таких АЗО можуть бути Бутанське кладовище XVIII – XIX ст., єврейський цвинтар у Межиріві (Вінницька область) тощо.

Наприклад, старовинне кладовище у Буші входить в комплекс об'єктів історико-культурного заповідника. Кам'яні хрести XVIII – XIX століття, які тут збереглись, є цінними пам'ятками місцевого народного мистецтва обробки каменю. Вони виготовлені із пісковика, запаси якого тут просто величезні. У XIX ст. народний кам'яноломний промисел в цих краях був доволі розвинутим, особливо в Букатинці, Русаві, Стіні, Яланці, Мервінцях, Дзигівці та інших селах. Кам'яні хрести вивозили для продажу далеко за межі краю, навіть в Київську губернію, їх і сьогодні можна знайти в старих куточках сільських кладовищ навколо Вінниці.

Біля підніжжя гори Черчої (Кременець), що знаходиться по сусідству з Замковою горою, розкинулася галявина, покрита кряжистими кам'яними хрестами і надгробними плитами без єдиного імені, без єдиного прізвища. Це поховання козаків, що загинули під час Визвольної війни українського народу проти гноблення польських магнатів.

Культові споруди із земельними наділами розглядаються нами у структурі ландшафтно-техногенних систем Поділля як одна із найцікавіших підгруп АЗО. Їх поділяють на такі підгрупи: унікальні церкви та монастирі, собори, костьоли, скельні храми, мечеті, синагоги та молитовні будинки [3]. Кожен із цих об'єктів має свою історію і, безперечно, заслуговує на увагу туристів.

Унікальні церкви та монастирі є чи не у кожному населеному пункті Середнього Придністер'я. І в тому, що велика кількість старовинних споруд дійшла до наших часів, є заслуга місцевих жителів, які з позицій духовності не дозволяють сплюндрувати «перлини» краю. Не усі з них, звичайно, є діючими. Деякі набули з часом статусу музейних комплексів (наприклад, у приміщенні Миколаївського монастиря в місті Шаргород Вінницької області діє краєзнавчий музей), а інші перебувають в занедбаному стані і «сіріють» руїнами на теренах Поділля.

Привертають увагу науковців і туристів дерев'яні Вознесенська та Успенська церкви в місті Чортків (Тернопільська область), Михайлівська церква у селі Зіньків Хмельницької області (збудована у 1769р.) та церква Святої Параскеви у м. Могилів-Подільський (Вінницька область). У селі Кукавка цього ж району збереглася Дмитріївська церква, споруджена за проектом видатного російського художника В.А. Тропініна.

Цікавим осередком духовного життя є місто Кам'янець-Подільський, яке славиться значною кількістю культових споруд. Найбільш відомими є Миколаївська вірменська церква (XIII-XIVст.), Хрестовоздвиженська (1799-1801рр.) та Георгіївська (1851-1861рр.) церкви.

Східне Поділля славиться унікальними костьолами, найцікавішими з яких є: костюл Святого Йосифа (1608р. - кін.XVIIIст.) у Чернокозинцях та Костюл Діви Марії (1772 – 1776рр.) у Китайгороді Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, костел у місті Борщів (кінець XVIIIст.) на Тернопільщині. Останнім «відлунням готики» в Україні є костел у селі Скала-Подільська, збудований у 1719р.

Візитівкою регіону є скельні храми, як одна із найцікавіших підгруп культових споруд. У Тернопільській області такими є давньослов'янський

печерний храм (IX–XI ст.) у селі Міжгір'я та храм в селі Монастирок (Борщівський район).

Не одне покоління науковців і краєзнавців досліджували Бакотський скельно-печерний Свято-Михайлівський монастир (Хмельницька область) [5]. Він знаходиться на висоті близько 70м на середній терасі стрімкого схилу Білої гори, що підноситься над Дністром на 130м. Як припускають науковці, монастир був заснований на місці поклоніння язичницьким ідолам першими християнами наприкінці X – на початку XI ст. У стінах печер і скельній підлозі було відкрито 17 ніш та 19 гробниць.

Вінниччина теж багата на «перлини скельного зодчества». До таких найбільш відомих об'єктів відносимо скельні монастирі у селах Лядова та Буша. Перший був створений у XI ст. Сьогодні – це печерний православний діючий чоловічий монастир. Розташований він на південній околиці села, на стометровій висоті прямовисної крейдової скелі. Це найдавніший в області архітектурний пам'ятник XI-XIX ст., форпост православ'я на південному заході нашої держави. До цієї пам'ятки входить печерна старовинна церква (печера) XI ст., готель XIX ст., печерна приходська церква на честь Усікновення Глави Іоанна Предтечі, Святої Великомучениці Параскеви XVIII ст., дзвіниця кам'яна, 1848р., могили ченців XVIII-XIX ст., водні лікувальні джерела Святого Антонія.

Залишки висіченого в скелі дохристиянського та християнського храму V – XVI ст. в Буші характеризуються унікальним художнім рельєфом. Розташований він на правому березі р. Бушанки на відстані 1 км від злиття з Мурафою. Пам'ятка знаходиться на висоті 20-25м над рівнем річки в смузі скель пісковиків. Символіка бушанського рельєфу свідчить про те, що створений він був ще за часів дохристиянської Русі. Надійно зберігають таємницю храму тисячолітні скелі, що свідчать про належність храму до часів язичницької доби в історії людства.

Особливої уваги туристів заслуговують синагоги, які вдало доповнюють ансамбль культових споруд Середнього Придністер'я. За радянських часів вони зазнали руйнацій. Та окремі уціліли і несуть нащадкам історію краю.

Кожна синагога повинна була себе захистити, тому вони здебільшого будувалися у формі квадрату і були подібні до міських ратуш, брам і бастионів фортець. Такий стиль був традиційний у єврейському будівництві, і багато синагог пережили буремні роки воєн та постань. Синагоги не могли знаходитися поруч з християнськими храмами і не могли бути вищими від них. Через це їх будували невисокими, але необхідна висота храму досягалася заглибленням у землю, що і стало їх ознакою. Як і християнські храми, синагоги нерідко будували з дерева, стінний розпис в яких часом мав високу мистецьку вартість. Тепер дерев'яних синагог у Придністер'ї майже нема. Найбільш цікавим прикладом споруд такого типу є синагога у місті Шаргород (1589р.) Вінницької області. Вона має великий (близько 15x15) молитовний зал, перекритий дев'ятьма квадратними в плані зімкненими склепіннями на попружних арках, що спираються на восьмигранні стовпи й товсті стіни. Рівні фасадні площини з арковими вікнами завершені карнизом.

У Кам'янці-Подільському знаходиться унікальна в світі пам'ятка історії - кафедральний костел святих Петра і Павла, що архітектурно поєднаний із Турецьким мінаретом, на вершині якого над «ісламським півмісяцем» розташована статуя пресвятої Мадонни. Така архітектурна спадщина є результатом історії міста, яке в 1672-1699рр. знаходилося під турецьким пануванням. Саме у цей час

місто намагалися перетворити на мусульманський центр; тут будували мечеті. Не цуралися для цього використовувати й культові споруди інших релігій. Так, до вищезгаданого Петропавлівського костелу було надбудовано мінарет. По закінченню панування турків, поляки відновили дію римо-католицької святині. На вершину мінарету, в знак повалення турецького ладу, було поставлено статую Діви Марії. Зараз цей кафедральний костел є центром Кам'янець-Подільської дієцезії, а мінарет, разом із костелом переданий у розпорядження римо-католицької громади міста.

Висновки. Поділля є досить потужним туристичним регіоном із унікальними історико-архітектурними пам'ятками, які виокремлюють його з-поміж багатьох регіонів України як осередок духовності та паломництва. Відновлення і охорона таких об'єктів в структурі антропогенних заповідних об'єктів Поділля – вкрай необхідне. Вони доволі часто стають своєрідними символами не лише великих промислових центрів і провінційних містечок, а й окремих регіонів. Щоб оптимізувати процес заповідання таких об'єктів, на нашу думку, необхідно:

- активізувати інженерно-геологічні дослідження в районах їх розміщення з метою виявлення несприятливих змін геологічного середовища;
- залучити місцеві органи влади до сприяння ремонту і реставрації унікальних заповідних об'єктів даної групи;
- спробувати відтворити, хоча б частково, умови їх функціонування для подальшого перетворення їх в музеї під відкритим небом з метою доповнення ними реєстру антропогенних заповідних об'єктів Поділля.

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 470 с.
2. Демчишин М.Г., Беспалова О.М., Анацький О.М., Кріль Т.В. Охорона та збереження об'єктів культурної спадщини в контексті сталого збалансованого розвитку / М.Г. Демчишин // «Екологічна освіта та виховання». – № 10. – с. 36-39.
3. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: монографія / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292с.
4. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184с.
5. Корінний В.І., Скельні монастирі Середнього Придністер'я як комплексні геологічні та культурно-історичні пам'ятки / В.І. Корінний, Л.В. Страшевська. – Наукові записки ВДПУ. Серія: Географія. – Вип. 16, 2008. – С. 114-123.
6. Середнє Придністров'я / За ред. Г.І. Денисика. – Вінниця: ПП «Видавництво «Теза», 2007. – 431с.
7. Тютюнник Ю.Г. Объекты индустриальной культуры и ландшафт / Ю.Г. Тютюнник. – К.: Издательско-печатный комплекс Университета «Украина», 2007. – 152 с.
8. Углов В.А. Индустриальное наследие как ценность (аксиологический аспект) / В.А. Углов // Матеріали Другої всеукраїнської наукової конференції «Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті». – Київ, 2007. – Вип. № 4. – С. 19-30.